

ЗМІСТ

Передмова	7

РОЗДІЛ I. ВСТУП ДО КОЗАКОЗНАВСТВА 11

1. Походження слова «козак»	11
2. Перші згадки про дніпровських козаків	13
3. Етнічне походження дніпровських (запорозьких) козаків. Чи можна називати запорозьких козаків українцями	15
4. Генеза українського козацтва	19
5. Хто такі ресстрові й городові козаки	25
6. Цивілізаційний виклик українському етносу в контексті формування раннього дніпровського козацтва	31
7. Термінологія козацьких провідників: «гетьман», «старший», «кошовий отаман»	36
8. Тлумачення понять «Запорозька Січ», «Військо Запорозьке», «Гетьманщина»	39
9. Коли дніпровські козаки постали як окрема верства українського соціуму	42

РОЗДІЛ II. ОСТАФІЙ ДАШКОВИЧ 47

1. Ранній період життя Остафія	48
2. Перша спроба організації дніпровського козацтва	52
3. Перші битви дніпровського козацтва під орудою Дашковича	53
4. Ольшанська битва	61
5. Облога Черкас	63
6. Останні роки життя Остафія Дашковича	64

РОЗДІЛ III. КНЯЗЬ ДМИТРО ВИШНЕВЕЦЬКИЙ (БАЙДА) 69

1. Загадка народження князя Дмитра та його родинні зв'язки	71
2. Перші згадки про Дмитра Вишневецького	74
3. Чи мав Дмитро Вишневецький прізвисько Байда	75

4. Історичні портрети князя Вишневецького	77
5. Радикальна зміна життя Байди	78
6. Бернард Претвич	81
7. Заснування Хортицької Січі (протосічі). Організація запорозького війська	84
8. Активізація військової діяльності Дмитра Вишневецького. Падіння Січі	94
9. Перехід князя на московську службу	98
10. Утворення Донського козачого війська	100
11. Повернення князя Вишневецького до ВКЛ	103
12. Молдовський похід гетьмана Байди	107
13. Героїчна смерть козацького провідника	109
14. Міфи щодо життя й діяльності князя Дмитра Вишневецького	115
15. Програма боротьби гетьмана Байди проти османсько-татарської агресії	123
16. Ушанування пам'яті князя Вишневецького й значення його діяльності для історії України	126

РОЗДІЛ IV. КНЯЗЬ МИХАЙЛО ВИШНЕВЕЦЬКИЙ 131

1. Народження й родинні зв'язки Михайла Вишневецького	132
2. Перші згадки про князя Михайла	134
3. Військові виступи Михайла Олександровича в 1550—1570-х роках	135
4. Вплив Михайла Вишневецького на утворення реєстрового козацького війська. Московські походи	138
5. Сім'я Михайла Олександровича	141
6. Поема «Епіцедіон»	144

РОЗДІЛ V. ІВАН ПІДКОВА 147

1. Родинні зв'язки й ранні роки життя гетьмана Підкови	147
2. Передумови молдовського походу Підкови	149
3. Підкорення Молдовського князівства дніпровськими козаками	153
4. Молдовський похід 1578 року. Страта Івана Підкови	157

5. Поховання Івана Підкови. Молдовські походи Якова Шаха
як помста за смерть Підкови 160
6. Народна пам'ять про гетьмана Івана Підкову 162

РОЗДІЛ VI. КРИШТОФ КОСИНСЬКИЙ 167

1. Рід Косинських. Перші згадки в джерелах 168
2. Передумови й причини повстання під проводом
гетьмана Косинського 173
3. Розгортання козацького повстання 179
4. Активізація воєнних дій. Битва під П'яткою 1593 року 188
5. Поема Симона Пекаліда «Про Острозьку війну» 192
Острів Хортиця на Дніпрі, де переховувалися низові козаки 213
6. Загибель Криштофа Косинського 213
7. Напівзабуття Косинського 216

РОЗДІЛ VII. САМІЙЛО КІШКА (КОШИЧ) 219

1. Відомості про Самійла Кішку. Періодизація життя
козацького провідника 220
2. Перший період життя Самійла Кішки 222
3. У турецькій неволі 226
4. Короткий аналіз тексту «Думи про Самійла Кішку» 232
5. Схил життя Самійла Кішки 251
6. Молдовський похід 1600 року 253
7. Лівонський похід Кошича в 1601—1602 роках 258
8. Загадки смерті й поховання гетьмана Самійла Кішки 261
9. Ушанування пам'яті Самійла Кішки 265

**Новітні праці на тему раннього
дніпровського козацтва 266**

РОЗДІЛ I

ВСТУП

ДО КОЗАКОЗНАВСТВА

1. Походження слова «козак»

Шкода, але станом на початок нашого століття етимологію слова «козак» на сто відсотків точно не встановлено. Деякі дослідники підтримують щодо цієї назви бездоказові, застарілі й екзотичні гіпотези, більшість яких ґрунтуються на творах давніх польських і німецьких авторів XVI—XVII ст.: Павла Пясецького, Самуеля Твардовського, Йоганна Гербінія та інших. Ранні дослідники, користуючись невідомою логікою, пропонували виводити слово «козак» від слова «коза»: буцімто козаки спритні, мов кози, і через це їх так називали. Побутувала також думка, що в давнину жив ватажок на ймення Козак і начебто згодом цілий прошарок населення українських земель почав називатися цим ім'ям. У наш час ці чудернацькі версії звучать напрочуд кумедно.

Такі слова, як «сагайдак», «колчан», «шаровари», також тюркського походження. Варто додати, що мовні запозичення, які відбувалися протягом сотень років, характерні як для української, так і для більшості європейських мов, це дуже поширене явище. Людська мова — не тверда, мов каміння, вона постійно розвивається, усотуючи в себе іншомовні слова. Майже в усі мови Європи увійшли латинські й грецькі слова, пов'язані з наукою та медичними термінами. Наприклад: «гайморит» (від латинського *haimoritis*) — запалення слизової оболонки верхньощелепної пазухи, «телескоп» (від грецького *τήλε* — «далеко», і *σκοπεῖν* — «бачити, дивитися») — прилад для спостереження віддалених об'єктів. Відома назва наукової дисципліни — «історія» — походить від грецького *ἱστορία* — «оповідь, переказ про відоме, досліджене минуле».

Є й інші версії етимології слова «козак», але розповідати про всі — не наша мета. До того ж абсолютна більшість істориків в Україні підтримує тюркську версію походження зазначеного слова.

Варто зазначити, що ранній дослідник Йоган-Йоахім Мюллер 1684 року застерігав від сплутування українських (дніпровських) козаків із тюркськими козаками й казахами (кайсаками, косаками). І він мав рацію. На сторінках цієї книжки згодом детальніше зупинимося на етнічному походженні запорозького козацтва. Важливо також сказати, що на українському ґрунті слово «козак» набуло іншого значення, ніж у тюрків. Козаками наприкінці XV — у середині XVI ст. називали ще досить аморфний військово-промисловий прошарок вільного люду, який мав другу назву — «уходники». Козаки-уходники формувалися з усіх станів і прошарків тогочасного населення українських земель. Уходницьку теорію походження козацтва ми розглянемо пізніше.

2. Перші згадки про дніпровських козаків

У новітній історичній науці перша офіційна згадка про українських (слов'янських за походженням) козаків датується 1489 роком. Преціка-

вий запис було зроблено в праці «Хроніка всього світу» Марціна Бельського (1494—1575). Описуючи під 1489 роком похід королевича Яна I Ольбрахта проти татар у Східне Поділля, автор зазначає, що польське військо спромоглося успішно просуватись у подільських степах лише завдяки тому, що шлях йому показували тамтешні козаки, які добре знали свій край. Марцін Бельський відомий тим, що першим висунув теорію про те, що дніпровські козаки як прошарок суспільства сформувалися з місцевих мешканців, які проживали в Наддніпрянщині та Брацлавщині. Брацлавщиною у XIV—XVIII ст. називали історичну область, що охоплювала східну частину Поділля й розкинулася на території сучасної Вінницької та частини Кіровоградської, Одеської і Черкаської областей.

Друга згадка про дніпровських козаків належить до 1492 року. Кримський хан Менглі I Герай (1445—1515) у гнівному листі повідомляв великого князя литовського Олександра з династії Ягеллонів (1501 року він став польським королем), що козаки атакували турецький корабель під Тягинею¹ на Дніпрі. У листі-відповіді Олександр обіцяв хану покарати козаків-винуватців, але, мабуть, він нічого не робив. Крім того, відомо, що на початку 1490-х років московський князь Іван III нарікав на те, що начебто люди київського воеводи Юрія Паца на Таванській переправі пограбували московських послів, які поверталися з Криму. Найімовірніше це були ті самі козаки, що захопили турецький корабель. Хоча в листі московського князя їх і не було названо козаками. Віталій Щербак припускає, що в Московії на той час термін «козак» був маловідомий. Дуже цікаво, що з цього листа ми дізнаємося імена одних із перших ватажків українських козаків кінця XV ст. — Василь Жила, Богдан і Голубець. Ці традиційні українські імена й прізвиська були популярні в згадану історичну добу.

¹ Саме таку назву було вжито в листі кримського хана.